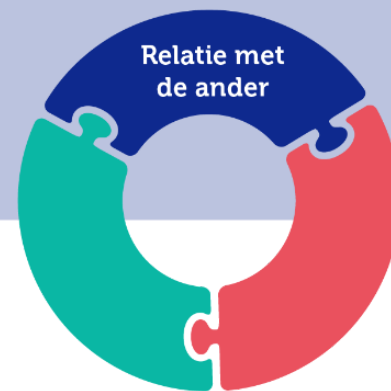

POSITIEVE GROEPSVORMING

Hoe maak ik van mijn klas een groep en hoe bevorder ik een veilig en sociaal groepsklimaat?

J. Geleijnse

In het onderwijs wordt vaak de term “gouden weken” gebruikt voor de eerste zes tot negen weken van het schooljaar. Wat betekent gouden weken en wat is het doel?

Het doel van deze startweken van een schooljaar is het bevorderen van positieve groepsvorming, zodat er een veilige en fijne sfeer in een klas ontstaat. Het “goud” dat je in handen hebt verwijst naar de interactie tussen jou als leerkracht en je leerlingen en naar ‘een goed begin is het halve werk’ (Bijleveld, 2017). Een fijne veilige sfeer is niet alleen van belang bij de start. Een leerkracht moet hier een heel schooljaar lang aandacht aan besteden. In de gouden weken doet een leerkracht dit bij voorkeur elke dag en in de loop van het jaar kan dit verschuiven naar elke week, afhankelijk van hoe de groep zich ontwikkelt (zie hierna: groepsvorming).

Basisbehoeften binnen een groep.

Voor elk mens geldt dat hij erbij wilt horen: na de lichamelijke behoefte als eten en drinken staan op de tweede plaats de behoefte aan veiligheid en zekerheid én op de derde plaats de behoefte aan sociaal contact in de piramide (zie figuur 1: de piramide van Maslow). Hierin kan de klas voorzien naast het gezin. Ook bij erkenning en waardering heeft de groep een functie. Wanneer aan de basisbehoefte van ‘erbij horen’ niet wordt voldaan, kunnen er problemen ontstaan, zowel in de groep als bij individuen. Te denken valt aan pesten en/of achterstanden in het leren.

Figuur 1. De piramide van Maslow

Groepsvorming.

Uitgaande van de definitie “Een groep is een verzameling mensen bij elkaar met een gezamenlijke leider en een gezamenlijk ervaren doel” (Bijlsma, 2015, p.17) is een klas een groep. Het is van belang dat de klas een positieve groep wordt. Een investering aan het begin van het schooljaar is het zeker waard. Hieronder een aantal effecten van een positieve groep (Van Engelen, 2014).

- kinderen gaan met plezier naar school;
- betere leerresultaten;
- minder ordeproblemen;
- leerlingen helpen elkaar;
- prettig pedagogisch klimaat;
- prettige omgangsvormen;
- goede, positieve ervaring voor later;
- allerlei effectieve onderwijsvormen, zoals actief leren, worden uitvoerbaar.

Groepen vormen zich volgens vaste fasen. Hierbij maken we gebruik van de indeling van Tuckman (1965 & Bijleveld, 2017), te weten:

1. Forming.

In deze fase staat het aftasten centraal en het kennismaken met elkaar. Leerlingen zijn vrij rustig en vragen zich bijvoorbeeld af: “Wat zijn de regels voor het gaan naar de wc?” “Naast wie mag ik zitten?” “Waar liggen alle materialen?” “Met wie zit ik in de klas?”

2. Storming.

Oftewel de fase van presenteren of de krachtmeting. Wie presenteert zich als leider? Wie hoort bij wie? De pikorde wordt in deze fase bepaald.

3. Norming.

Dit is voor een leerkracht de belangrijkste fase waarin je met de leerlingen bepaalt hoe je met elkaar omgaat. Naast het vaststellen van regels

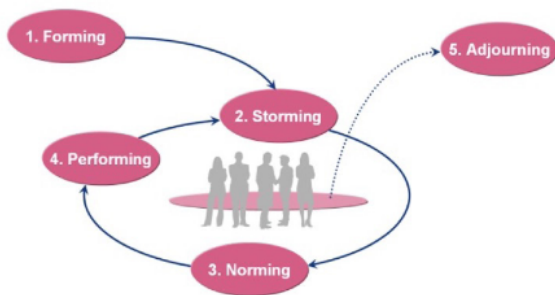
gaat het ook om informele omgangsvormen, contacten en gevoelens. Die worden door de groep bepaald onder leiding van de leerkracht (Bijlsma, 2015).

4. Performing.

De voorgaande fasen nemen 6 tot 9 weken in beslag. De vierde fase is afhankelijk van de sfeer. Of het gaat goed bij een positieve groep waarin hard gewerkt wordt en een plezierige sfeer heerst. Of het gaat minder goed bij het ontstaan van een negatieve groep waarin er strijd is en conflicten zijn. De leerkracht ervaart dan dat hij zich vaak een politieagent voelt. Het kan ook zijn dat de groep bestaat uit verschillende subgroepen met elk hun eigen proces. Daarnaast kan het zijn dat er 1 grote groep is met een aantal losse individuen. Hierbij lopen de individuen kans een zondebok te worden.

5. Adjourning.

Deze fase wordt ook wel de evaluatiefase genoemd; het afscheid. Als leerkracht leer je de groep terugkijken. Wat waren mooie momenten en wat was er minder fijn? (Bijlsma, 2015).

Figuur 2. Fasen van Tuckman
(https://123management.nl/0/030_cultuur/a300_cultuur_11a_teamontwikkeling_tuckman.html)

In de beginfase is het van belang de regels samen met de leerlingen te maken (Bijlsma, 2015) ook al

zijn er regels voor de gehele school. Dit start volgens Bijlsma eerst met 'samen met de klas een missie formuleren'. Dan worden de leerlingen ook eigenaar en is de leerkracht meteen een voorbeeld, want de mening van de leerlingen doet er dan toe. Hierdoor bouwt de leerkracht samen met de leerlingen aan de groep en werkt hij aan de **drie basisbehoeften**:

- relatie
- competentie
- autonomie.

Dit doet de leerkracht door vragen te stellen zoals "Wat voor groep willen we zijn?" En "Wanneer hebben we het fijn met elkaar?" Daarna wordt deze missie vertaald in klassenregels die positief geformuleerd worden en die zichtbaar worden opgehangen. Wanneer er in een groep eenmaal regels en codes zijn ontstaan, is het lastig deze om te buigen. Vandaar dat een leerkracht er verstandig aan doet in het begin van het schooljaar hier veel aandacht aan te besteden. Ook is het belangrijk om gedurende het jaar deze regels en codes te onderhouden (zie hierna: rol van de leerkracht). Het is namelijk fijn om gemeenschapszin in een groep te krijgen en behouden: fase 4 met een positieve uitkomst. Dit betekent dat leerlingen zich niet alleen druk maken om zichzelf maar ook om de andere leerlingen. Het idee is dan: Wanneer een andere leerling een probleem overwint, overwint de groep een probleem. In een gemeenschap is het belangrijk te overleggen, dus faciliteer als leerkracht dit (per dag of per week). Het is een proces dat de leerkracht steeds gaande moet houden wil de sfeer goed zijn en blijven. Bovenstaande fasen in groepsontwikkeling gelden met name voor de groepen 5 tot en met 8. Dat heeft te maken met de morele ontwikkeling van de oudere leerlingen; zij zijn niet meer alleen

gericht op de volwassenen, maar juist de mening van de peers is voor hen van belang. Doordat zij zich bevinden in het conventionele stadium volgens Kohlberg (in Van Engelen, 2011) richten zij zich op interpersoonlijke overeenstemming en conformisme en op het handhaven van de sociale orde. De uitkomst van het groepsvormingsproces kan zijn dat er een positieve groep ontstaat (zie hieronder) of een negatieve groep.

Bij de groepen 1 tot en met 4 zijn deze fasen nog minder het geval. Zij bevinden zich in het pre-conventionele stadium van Kohlberg (in Van Engelen, 2011) waarbij zij zich richten op gehoorzamen en vermijden van straf en op het eigen belang.

Positieve groepen.

Een groep wordt als een positieve groep gezien wanneer er sprake is van de volgende **viertal kenmerken** (Van Engelen, 2014):

1. De groepsleden zijn eensgezind en gemotiveerd om groepsdoelen te behalen (hiervoor is de eerder besproken missie van de klas van belang).
2. Groepsleden voelen zich medeverantwoordelijk voor de eigen groep en uiten dit ook.
3. De groepsleden tonen respect voor de mening en het karakter van een ander groepslid.
4. Groepsleden zijn bereid tot samenwerking.

Negatieve groepen.

De zaken die kenmerkend zijn voor een negatieve groep (Van Engelen, 2014):

- Er is een continue strijd om het doel/ de harmonie ontbreekt.
- Groepsleden tonen zich niet medeverantwoordelijk voor de groep.

- Groepsleden tonen geen respect voor de mening en het karakter van andere groepsleden. • Bepaalde rollen ontbreken (zie hieronder kopje 'rollen in een groep').

De negatieve groepen kunnen er steeds anders uit zien. Zo zijn er 'los zandgroepen', subgroepen met elk hun eigen groepsproces of één hoofdgroep met elke losse individuen die kans lopen om gepest te worden.

Rol van de leerkracht.

Als leerkracht kun je de groepsnormen beïnvloeden door oefeningen in te zetten en door middel van het opbouwen van een leeromgeving. Bouw hierbij voort op de normen van de school en eerdere jaren en herhaal deze normen in het begin van het schooljaar (wat is er hetzelfde en wat is er anders?). Dit kan gaan over gebruik van de computer tot lopen door de klas en tot werken met de dagtaak, tot hoe gaan we om met elkaar, e.d.. Meisjes ontwikkelen zich eerder dan jongens (zie hiervoor de leerwerkkaart Jongens en meisjes). Bijlsma (2015) beschrijft de RESPECTaanpak als zeven pijlers voor groepsvorming:

Figuur 3. Gereedschapskist
(<https://klassenkracht.nl/groepsvorming-en-respect-aanpak/>)

1. Regels, routines en rituelen (R).

Als groep spreekt men dan af wat de regels zijn en hoe men elkaar kan aanspreken. De leerkracht neemt hierin de regie, maar laat veel uit de leerlingen komen. Bijvoorbeeld de regel voor naar de wc gaan: zodanig dat iedereen kan doorwerken. Het principe hierbij is dat regels en routines zorgen voor ordening en ervoor zorgen dat de leerling zijn eigen plek kan innemen. Het leidende principe van regels en routines is 'hoe gaan we met elkaar om zodat iedereen goed kan doorwerken en weet waar hij aan toe is'. Volgens Van Overveld (2019) is het gedrag dat in moeilijke groepen gezien wordt vaak niet zeer ernstig. Het gaat met name om bijvoorbeeld leerlingen die ongevraagd van hun plaats lopen, leerlingen die hardop boeren in de klas, leerlingen die door de uitleg van de leerkracht praten, enz.. Dit wordt ook wel low-level behavior (Van Overveld, 2019) genoemd (klein probleemgedrag). Wanneer de regels en routines minder duidelijk en concreet zijn en/of minder gehandhaafd worden verliest de leerkracht de grip op de groep en wordt de sfeer onveilig. Helpende interventies kunnen zijn een drempelrechtspraak en tijdens een wisselmoment chaos inplannen (Van Overveld, 2019). Een drempelrechtzaak is een manier van georganiseerde evaluatie; elke keer na het buitenspelen vraagt de leerkracht hoe het is gegaan. Dit schrijf je kort op (leuke en minder leuke dingen). Vervolgens besteedt de leerkracht aan een minder leuk ding na de les aandacht met de betreffende leerling (dan kan er een rustiger gesprek plaatsvinden). Chaos tijdens een wisselmoment is het zetten van de timer op bijvoorbeeld 3 minuten waarbij de leerlingen de tijd krijgen om te lopen, springen, plassen, e.d., maar over 3 minuten is de afspraak dat iedereen stil klaar zit met de spullen voor zich.

Daarnaast is het van groot belang om bij leerlingen je eigen gedrag als model in te zetten en een voorbeeld te zijn door zacht en zorgzaam te handelen. Wees volgens Lemov "warm en streng". Een voorbeeld hiervan is dat de leerkracht straf geeft voor te laat komen omdat hij om de leerling geeft. Je kunt 'de norm' aanleren en dit kan een leerkracht doen in vier fasen (Van Engelen, 2011):

Fase 1: introductie van de norm.

In deze fase wordt de norm nog niet benoemd, maar wel geïntroduceerd via hun belevingswereld. Dit kan bijvoorbeeld door het voorlezen van een verhaal of boek, bijvoorbeeld over "zomaar aan spullen van een ander zitten".

Fase 2: benoemen van de norm.

Het is niet alleen het vertellen van de norm maar ook het voordoen en zelf voorleven van de norm. De techniek "klare taal" (Lemov, 2016) helpt hierbij. Dit betekent dat een regel positief geformuleerd wordt en voldoet aan de volgende eisen: duidelijk, concreet, samenhangend en waarneembaar.

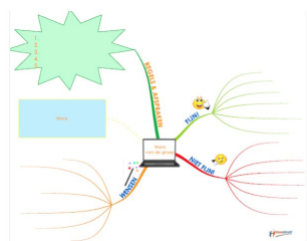
Fase 3: eerste inoefening van de norm.

De leerlingen krijgen de ruimte om de norm te oefenen. Dit kan in een les maar ook tijdens buitenspelen of bij een creatieve opdracht. Als leerkracht kondig je aan dat die bepaalde norm onder jouw aandacht staat en dat je hiernaar tijdens die les, opdracht of buitenspelen gaat kijken. Complimenteer leerlingen wanneer het goed gaat en niet elk kind zal het in deze fase al meteen goed doen. De techniek van Lemov (2016) "precies prijzen" waarbij Lemov uitgaat van een verschil tussen lof en erkenning. Wanneer leerlingen aan een bepaalde verwachting hebben voldaan is een korte beschrijving op zijn plaats,

bijvoorbeeld 'Je bent precies op tijd, Jasper'. Pas wanneer leerlingen iets bijzonders doen is het prijzen op zijn plaats. Ook is het verstandig om te prijzen en erkennen op luide toon te benoemen en op zachte toon te corrigeren. Daarnaast moeten complimenten ook oprecht zijn (en niet ingezet worden om het zelfvertrouwen omhoog te krijgen).

Fase 4: inslijpen van de norm.

Deze fase is cruciaal, omdat de leerkracht nu verwacht dat alle leerlingen deze norm laten zien. Benoem dit ook weer vooraf bij een les of spel en evalueer dit aan het einde van de les. Je kunt bijvoorbeeld het verhaal uit fase 1 als anker nemen en daar steeds naar verwijzen. Volgens Lemov (2016) helpen de technieken "positief inkleden" en "alles uitleggen". Bij positief inkleden zegt de leerkracht duidelijk wat ze moeten doen, gaat de leerkracht uit van positieve bedoelingen en corrigeert hij positief ("Op drie gaan we beginnen en willen de drie om wie het gaat ook even meedoen?" en daagt hij uit door middel van spel. Hierbij kan er gestreden worden door groepjes tegen elkaar, tegen een andere klas, tegen een vijand als de klok e.d. (Lemov, 2016). Bij "alles uitleggen" gaat de leerkracht in op het feit dat hij ziet dat er bijvoorbeeld nog veel vragen zijn en licht hij dan toe dat hij het gezien heeft en snapt, maar dat hij nu verder gaat omdat hij ook aan de opdrachten wil werken en straks ook nog wil voorlezen.

Figuur 4. Mindmap voor regels en afspraken van Bijlsma (2015) om te gebruiken bij een groepsgesprek.

2. Erbij horen (E).

De leerkracht observeert en signaleert welke leerlingen erbij horen en begeleidt dit proces actief door oefeningen (zie hieronder). Als leerkracht is het noodzakelijk dat je de leerlingen kent. Neem bijvoorbeeld een sociogram af of stoeltjesdans ([https:// stoeltjesdans.nl/](https://stoeltjesdans.nl/)) waarbij er vragen worden

gesteld over vrienden en vriendinnen, maar ook over negeren, schoppen, roddelen, e.d..

Voorbeelden van oefeningen zijn:

- **Jouw favoriete...:** Alle leerlingen schrijven hun favoriete liedje op. De leerkracht trekt een briefje en speelt het lied af op het digibord en de groep moet raden wie dit liedje heeft genoteerd.
- **Ik+ jij= wij:** Elke leerling heeft een eigenschappentabel (ijverig, ongeduldig, vrolijk, enz.) Elke leerling kiest zes eigenschappen die het meest bij hem passen. Daarna in een tweetal bespreken en op zoek gaan naar de overeenkomsten en verschillen (Venndiagram). Dit een aantal keren doen in verschillende tweetallen.
- **Bijzondere groepsfoto:** aan het einde van het schooljaar samen een bijzondere groepsfoto maken door bijvoorbeeld in een cirkel te gaan liggen of samen een piramide te maken of ieder met een A4 waarop staat wat ze later willen worden.
- **Tijdslijn maken met mooie momenten:** elke maand een A4 maken en aan een touw ophangen in de klas. Wanneer er een bijzonder moment is, wordt dit vastgelegd en op het papier geschreven of een foto ervan gemaakt.

3. Samenwerken en samenspelen (S).

De leerkracht leert de leerlingen hoe zij kunnen samenwerken en hoe ze gebruik kunnen maken van elkaars kwaliteiten (zie ook de leerwerkkaart Coöperatief leren). Naast allerlei oefeningen en opdrachten kan er ook gewerkt worden met wisselende leerpartners (Clarke, 2016). Het is gebleken dat wanneer er elke week leerpartners gewisseld worden en er aandacht wordt besteed aan hoe er samengewerkt moet worden en aan het einde van de week dit ook geëvalueerd wordt, dit van grote invloed is op het leren van de leerlingen (naast het effect op de groepssfeer). Een voorbeeld om het samenwerken bij kleuters te bevorderen is een poster op de deur "Wie is er goed in" met dan bijvoorbeeld bij veters strikken een foto van een kind die dit van zichzelf heeft gezegd. Daardoor kan een andere leerling naar die leerling om hulp te vragen. Of bij de bovenbouw een prikbord maken met briefjes: "Aangeboden: hulp bij rekenen. Gezocht: iemand die mij kan helpen bij spelling". Een ander voorbeeld van een oefening is: De boot: Vier leerlingen zitten op hun knieën op een kleed en er is 1 kapitein. Alleen de kapitein mag praten. De leerlingen moeten het kleed 180 graden draaien zonder dat er iemand van het kleed afgaat, gaat staan o.i.d.

4. Persoonlijk meesterschap (P).

Het is van belang dat de leerkracht zichzelf kent; kwaliteiten en valkuilen. Bijlsma (2015) schrijft hierover dat je aan de hand van reflectievragen hierover na kunt denken. Vragen als: • Hoe zie jij jezelf? • Wat geloof je over jezelf? • Wat zijn negatieve gedachten die bij jou regelmatig terugkomen? • Hoe bereik je wat je graag zou willen?

5. Energie (E).

Wat doet de leerkracht om de energie hoog te houden, dus hoe hou je de leerlingen bij de les (actieve werkvormen of energizers of concentratieoefeningen, enz.). Een voorbeeld hiervan is ook de eerder beschreven chaos inplannen tijdens het wisselmoment. Tegenwoordig wordt hierbij ook bewegend leren van belang gevonden (Kennissrotonde, z.d.). Voorbeelden hiervan zijn uit de rekenaanpak Met sprongen vooruit het maken van een getallenlijn waarbij alle leerlingen een getal krijgen en ze op een rij van groot naar klein moeten gaan staan. Een ander voorbeeld is tafels of keersommen oefenen met een vliegenmepper. Antwoorden staan dan op een poster en een leerling leest een som op; andere leerlingen meppen zo snel mogelijk op het juiste antwoord. Ook kunnen activiteiten als op elkaars rug schrijven helpen om de energie hoog te houden. Daarnaast heeft Lemov (2016) een aantal technieken beschreven.

- Een voorbeeld is "bliksembeurt" waarbij de leerkracht een aantal leerlingen de beurt geeft (bijvoorbeeld met de naamstokjes). Zorg dat deze niet onverwacht komen.
- Een andere techniek hiervoor is "vraag en antwoord" waarbij de leerlingen in koor antwoord geven op een vraag van de leerkracht. Bedenk hiervoor een teken want het werkt alleen als alle leerlingen antwoorden.
- Een derde techniek die Lemov (2016) beschrijft is "pepper". De leerkracht vuurt snel achter elkaar vragen af op een groepje leerlingen en zij geven antwoord. Is de vraag goed dan komt er snel een nieuwe vraag, is deze fout dan herhaalt de leerkracht de vraag voor een andere leerling. Als leerkracht stel je korte vragen

die een herhaling en basisstof zijn. Ook hierbij kun je naamstokjes gebruiken of als een leerling het goede antwoord geeft dat hij dan mag gaan staan. • Een andere techniek is “iedereen schrijft” (bijvoorbeeld op wisbordjes) (zie leerwerkkaart Didactische werkvormen).

6. Contact en communicatie (C).

Hoe is de communicatie tussen leerkracht en leerlingen? Kan de leerkracht de leerlingen volgen en omgekeerd? Bespreek bijvoorbeeld elke dag even de dag door de leerlingen een aantal positieve dingen te laten benoemen. De zaken die minder goed gingen kan de leerkracht beter kort benoemen voorafgaand wanneer de situatie zich weer voordoet (kan doen) bespreken (Van Overveld, 2019). Er zijn ook allerlei oefeningen in contact en communicatie. Bijvoorbeeld met complimenten: bijvoorbeeld lootjes laten trekken en de leerlingen gaan elkaar dan observeren. Aan het einde van de dag geeft de ene leerling de ander een compliment (en het blijft een dag geheim wie je getrokken hebt). Of met een “complimentjeschef”. Een wisselend kind is per dag de geheime complimentjes-chef. Die geeft de hele dag door aan iedereen complimentjes. De rest van de klas moet aan het einde van de dag raden wie het is. Maar ze mogen het elkaar ook extra moeilijk maken door zelf ook allemaal complimentjes te gaan geven. Of “Het zonnetje van de week” waarbij een kind centraal staat en alle kinderen in de loop van de week een compliment noteren als straal van de zon. Een ander voorbeeld is “Hé hallo”: een werkvorm waarbij leerlingen in tweetallen elkaar op verschillende manieren begroeten (van veraf hallo zeggen, alleen hand opsteken, knikken en doorlopen, boks geven, enz.). Dan bespreekt de leerkracht na elke groet wat het met de leerlingen

doet. En er zijn allerlei rollenspelen om communicatie en contact te laten zien en/of oefenen. Tevens kunnen groepsvergaderingen ook een mooi middel zijn voor contact en communicatie.

Figuur 5. Zonnetje van de week (Bijlsma, 2015).

Naast allerlei oefeningen over communicatie die er gedaan kunnen worden in de groep, kunnen ook andere hulpmiddelen worden ingezet. Bijvoorbeeld de STORMkaart als middel bij het oplossen van een ruzie (Bijlsma, 2015, p. 105) waarbij de stappen duidelijk worden beschreven (zie figuur 6). Tevens helpt het om in het begin steeds duidelijk te reageren en mocht een leerling een regel overtreden, corrigeer dan klein door bijvoorbeeld nonverbaal te reageren of naar de leerling toe te lopen.

Figuur 6. STORMkaart (Bijlsma, 2015, p. 105).

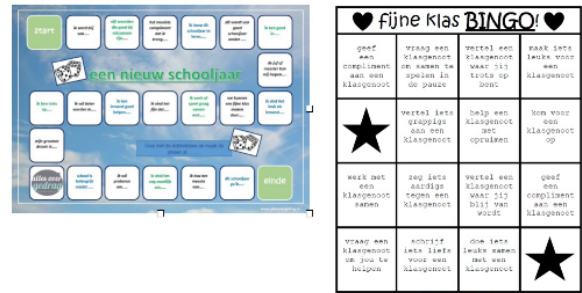
7. Trainen van vaardigheden (T).

De leerkracht is zich bewust van de rollen die hij heeft: gastheer, presentator en pedagoog zijn bij het bevorderen van een goede klassensfeer de belangrijkste rollen.

- Hoe werkt de leerkracht aan pedagogische doelen in zijn groep?
- Hoe vaak observeert de leerkracht? Hoe planmatig is de leerkracht met dit gedrag bezig?
- Hoe vang je de aandacht van de leerlingen?
- Hoe krijgen leerlingen het gevoel dat ze welkom zijn?
- Hoe corrigeert de leerkracht leerlingen?
- Heeft de leerkracht weet van sociaal-emotionele vaardigheden en kan hij ze herkennen en begeleiden?

Er zijn veel oefeningen en opdrachten te bedenken die helpend zijn in de "gouden weken" om van de groep een groep te maken en het hele jaar door de groep een gemeenschap te laten zijn. Zo zijn er bijvoorbeeld de volgende bronnen die een leerkracht kan gebruiken:

- Klasbouwers (in Coöperatieve leer-strategieën van Kagan, 2013);
 - Groepersvormen (Onderwijs maak je samen, z.d.);
 - Grip op de groep (Van Engelen, 2014)
 - 5 minutenspelletjes (<https://www.onderrwijsmaakjesamen.nl/5minutenspelletjes/>);
 - e-book met 108 werkvormen van Bijlsma (<https://www.klassenkracht.nl/wp-content/uploads/2019/08/ebook108-werkvormen-6-sept-2018.pdf>);
 - Teach like a champion (Lemov, 2016)

Figuur 7. Voorbeeld spel start schooljaar en fijne klas bingo (www.allesovergedrag.nl)

Zilveren weken.

Er wordt soms gesproken over de 'zilveren weken' als zijnde de weken na de kerstvakantie. Hier wordt weer extra aandacht aan de groepsvorming besteed om het nieuwe jaar goed in te gaan en na de kerstvakantie de draad van de groep weer op te pakken. Ook wanneer er een nieuw kind in de klas komt of de leerkracht van klas verandert begint het groepsproces weer opnieuw.

Literatuur:

- Bijleveld, B. (2017). *De gouden weken. Groepsvorming en ouderbetrokkenheid*. Drachten: Eduforce.
- Bijlsma, J. (2015). *Klasse(n)kracht: met respect voor de klas*. Almere: Leuker.nu.
- Clarke, S. (2016). *Leren zichtbaar maken met formatieve assessment*. Vlissingen: Bazalt.
- Lemov, D. (2016). *Teach like a champion 2.0*. Rotterdam: CEDgroep Van Engelen, R. (2011). *Bouwen aan je groep*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.
- Van Engelen, R. (2014). *Grip op de groep*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.
- Tuckman, B. W. (1965). *Developmental sequence in small groups*. *Psychological Bulletin*, 63(6), 384-399.
- Van Overveld, K. (2019). *Omggaan met probleemgedrag in de groep*. *LBBO Beter begeleiden Oktober 2019*.
- Van Overveld, K. (2019). *Gedragsoplossingen voor de moeilijke groep*. Pica.